

“ENSİ, KAPILIK, GERMEÇ” TÜRKMEN EVİNİN BEZEĞİ

MAYA CUMANİYAZOVA*

Türkiye Türkçesine Aktaran: YUSUF AKGÜL**

“Ensi”, “Kapılık”, “Germeç”; Türkmen evinin süsleridir. Kapılık, çadır (Gara öy) kapısının dış yüzüne asılıyor. Ensi, ayak altına serilen küçük halıdır. Ensi nakışları her Türkmen boyunun kendilerine has özelliklerini yansıtmakta olup, en yaygın olanları Teke, Salur-Sarık, Yomut ve Esrarılara mahsustur. Bu nakışlar sadece ensilere aittir ve başka halılarda kullanılmıyor. Rengi de bunun gibi, yani her boy veya uruğun kendine özgü renkleri vardır. Bu renkler boy ve uruğların konar-göçer veya yerleşik olmalarına bağlıdır. Meselâ güney ve doğudaki Türkmen boyları tarım ile meşgul olmuşlardır. Tekeler koyu kırmızı (kıpkızıl), Yomutlar kahverengiye yakın kızıl (goñur), Salur-Sarıklar yeşile çalan kırmızı renkleri tercih etmişlerdir.

Bu boyların arasında yakın ilişkiler kurulamaması yüzünden, böyle renk farklılıkları meydana çıkmış ve bu şekilde muhafaza edilip gelinmiştir.

Yomut ensilerine ait nakış özellikleri aşağıda belirtildiği gibidir: Bunların alt tarafları saçaklıdır, üst tarafında ise asmak için “gıyak” denilen özel dokunmuş nakış örgüsü vardır. Bu ensilerin ortasına yerleştirilen nakışlar 4 türdür ve sadece bu küçük halılarda hüner göstermek amacıyla kullanılmaktadır. Yomut ensilerindeki nakışların yukarı kısımlarında “Mehrap” (Mihrap) denilen nakışlar görülmüyor. Bunlardaki asıl nakışlar “Haç” ve “Dörtburçluk” adı verilen şekillerdir.

Ersarı ensilerinde nakış kompozisyonları çok çeşitlidir. Bunların renkleri de 4 görünüşe ayrılıyor. Beşir ve Burdalık (Lebap vilayetinde)’ta büyüklü-küçüklü ensi halıları dokunmaktadır. Ersarı halı ensileri günümüzde Türkmenistan’daki müzelerde görülmüyor. Bunlarda ancak dış ülkelerdeki müze veya kütüphanelerde karşılaşmak mümkündür. Son dönemlerde bu halılar çok az dokunmakta, seyrek olarak bazı şahısların evlerinde görülmektedir. Bu ürünlerde de önceki devirlere ait nakış örnekleri yaşatılmaktadır. Esrarı ensileri, diğer boylarla karşılaştırıldığında sadece renkleriyle değil,

* Sanat Tarihi Uzmanı, Türkmenistan.

** Dr., *Biliş Deygisi* Türkmenistan Temsilcisi.

büyük-küçük oluşları bakımından da farklılıklar göstermektedir. Bunlar Dövlət-i Gilyam", yani devlet halısı adıyla da anılmaktadır.

V.G. Moşkova, eserinde şunları yazıyor: "Balır-Sarık ensilerinde klasik kompozisyon yoktur: Biz, bu bilginin doğru olup olmadığını açığa çıkarmak için, Türkmenistan'daki müzelerde bulunan bütün ensi koleksiyonlarını ve ayrıca yabancı yazarların bu konudaki kitaplarını inceledik ve şu neticeye vardık: Salır-Sarık ensi kompozisyonu Ersarıların arasında da kullanılmaktadır, bunların klâsik kompozisyonu olup birkaç farklılıkları bulunmaktadır. Bu boylarda hiç değişmeyen nakışlar yaşatılıp gelmiş, bunlar, Yomut ensilerine benzeyen bir teknikte dokunmuştur. Bu ensilerin merkezinde "haç" nakışlı desenler de vardır. Ama çevresine aşağıya kadar getirilmemiş "Gıra" (kenar) nakışı denilen nakışlar salınmıştır. Bu ensilerde, ağaç görünüşünde nakışlar da görülmektedir.

Ersarı ensilerinde kenar nakışlarının birkaç biçimi vardır: "Ovadan Gıra", "Nal Dal", "Saynak", "Cudur" ve "Çarhu Pelek" nakışları...

Ersarı ensilerinin bazılarında nakış kompozisyonları 4'e ayrılıyor. Çok kenarlı madalyalar düz ve dikey, küçük çaptaki madalyalar ise başka bir usûlde ensinin merkezine yerleştirilmiştir. Bir tarafında ise ağaç nakışlı "alem" bulunmaktadır. Ersarı ensisine, Burdalık ve Beşir obaların özgün olarak "bağban nakışı" salınmaktadır.

Ensi merkezi, nakışlar yoluyla 6-8 bölüme ayrılıyor. Bölümlerin içine yerleştirilen nakışlar "açılmış güller", "öten bülbüller"i hatırlatıyor. Bu tür ensiler çok seyrek görülüyor. Merkezde bu kenarda yerleşen desenler, yere sermek için dokunan halıların desenlerine benzemektedir. Ancak bunu fark etmek çok zordur. Bunlar yere sarmak için hazırlanan küçük "yılanbeşir halısı"na benziyorlar. Merkezlerinde "çiçek açmış ağaç"a benzeyen nakış, yıldız ve badem şeklindeki nakışlar yerleştirilmiştir. Yine bu ensilerin merkezinde çok çeşitli desenler de kullanılmıştır, bunların hepsi birlikte tabiatı canlandırmaktadır. Bu desenlerin iki tarafında dik ve düz olarak "başını kaldıran yılan motifi bulunuyor. Bu motifte kullanılan kırmızı (kızıl) renk, nakışı daha da canlı göstermektedir. Yılan motifi aslında hayatın düşmanı olan çeşitli nesnelere anlatmaktadır. Kenar süslemelerinde "kuş" ve "yaprak" şekilleri vardır. Bunlar yeşil ve kırmızı zemin üzerine işlenmiştir. Türkmenlerde "badam" (badem) adı verilen nakışa Özbekler "Galampur" (Acı biber) diyorlar. G. Maşkova ise, bu nakışları bitkilere benzetmeyerek "geometrik nakış" olarak tarif etmektedir.

Kırmızı yapraklı "hayat ağacı" denilen motifler, kıpkırmızı bir zemin üzerine yerleştirilmiştir. Çünkü bu, hayatı zengin ve ilgi çekici göstermek için kullanılmıştır.

Moşkova, çalışmasında Salur-Sarık ensilerini birbirinden ayırmamıştır. Bunların arasındaki fark Sarıklarda kırmızı, Salurlarda ise yeşile çalan renk

(yeşil-kırmızı) olmasıdır. Salur ensileri Orta Asya müzelerinde bulunmaktadır. Dünya müzelerinde ise 7 Salur ensisi tespit edilmiştir.

Moşkova çalışmasında Salur ensisinin yüzündeki nakışları Türkmen geometrik desenleri olarak tanımlamaktadır. Ki bir-iki fotoğrafa dayanarak böyle bir neticeye varmak doğru değildir.

S. Azadi, "Salur ensilerinin merkezi dik ve düz çizgilerle 4 kareye bölünüyor, bunların içi "ensi kuş" veya "ensi nakış" denilen desenlerle dolduruluyor." şeklinde bir malûmat vermektedir. Bu şekiller boynu yolunmuş kuşu andırmaktadır. Ve her karede 7 tane kuş birbirine ters dönmüş şekilde durmaktadır. Her karenin alt tarafında 7 kuşun üstünde 7 tane insan şekli, kuş motiflerinin ortasında ise "ağaç", bunun altında da "Goşagoçak" adı verilen bir desen bulunmaktadır.

Salur ensilerinde kenar nakışında "ak renkli saynak" deseni ve 7 tane çarık felek deseni vardır. Bunlarda kırmızı ve koyu kırmızı renkler kullanılıyor. Salur ensilerinin bir değişik yönü daha vardır. İnsana veya çiçeğe benzetilen nakışlar, mutlaka 7 tanedir. Sarık ensi nakışları yukarı ve aşağı olarak 2 bölüme ayrılıyor. Aşağı bölüm toprağa benzetilerek bütün ensinin üçte birini, yukarı bölüm ise dörtte birini kaplamaktadır. Ensinin merkezi de dikey olarak 2'ye bölünmüş ve her bölümde "hayat ağacı" motifleri yer almıştır. Hayat ağacının üstünde "kuş" ve "mihrap" nakışları bulunmaktadır. 2 tarafta da "Doğru tarak" nakışı kullanılmıştır. Bu nakışların hepsini bir bütün olarak göz önüne getirdiğimizde "Gonuz", "Guşkelle" (Kuşbaşı) motifleri canlanıyor. Sarık ensilerinin hemen hepsinde aşağı bölümünde bu nakışların dışına ak renk çekilip, "mihrap" motifi yerleştiriliyor. Gelenekli olarak Sarık ensilerinde "güllü ağaç", yukarısında "kuş" şekilleri bulunuyor. Kenar nakışlarında "ağaç" motifi, ortasında "gül ağacı" motifi, yukarısında ise "kuş" motifi görülüyor. Ortasındaki "hamtoz" (Başörtü nakışı) ve kenarlarındaki ağaç motifleri suyu ifade etmektedir. "Tarak" ve "doğru tarak" motifleri ise kuşları anlatmaktadır. Kuşların tam şeklini çizmek gerekmiyor, sadece bir tarafını, meselâ kanadının, başının, ayağının şeklini vermek yeterlidir. Sarık ensilerinin rengi, genellikle koyu kırmızı (gara kızıl) veya yeşile çalan kırmızıdır. Bu renkler dikkat çekicidir ve canlılığı göz önüne getirmektedir.

Teke ensilerinin Salur-Sarık ensilerinden farkı dokunuş usullerinin daha kolay oluşudur. Üst kısmına 1 veya 3 mihrap yerleştiriliyor. Genellikle "alem" ve "çarlı felek"i, "sagdak" nakışları ile dolduruluyor. "Hayat ağacı"nın kenarında "keçi" veya "kuş" şekli oluyor.

Kenar işlemleri 3 sıra nakışlı "n" (Kril alfabesinde "P" harfi) getiriyor, asıl nakışın kenarında "saynak" kullanılıyor, bazen de küçük bir "haç" şekli görülüyor. "Dagdanlı ağacı"nın yatay çizgileri 3 veya 5'e bölünüyor, içine "sekiz goçak", "Gocak" ve "Dört Gocak" yerleştiriliyor. ensinin merkezi dik

çizgilerle bölünüyor ve herbirisi de 7 tane çizgiyle “ensi kuş” veya “kuş” denilen nakışlara bölünüyor.

Teke ensilerine mahsus olan nakışlar şunlardır: “Çarhı Felek”, “Guş”, “İtik Gül”, “Saynak”, “Dagdan” ve “Bövrek”... Enside kullanılan renk fazla değildir: İki tür kırmızı, beyaz ve sarımsı renkler... Meselâ Kızılayak ve Arabacı “Abdal”larında, Çovdurlarda, Karadaşlılarda, İgdirdelerde ensi dokunmuştur, bu ensileri birbirinden ayırmak zor olmaktadır. Sadece Çovdurların ensilerinde çok defa ak renk kullanılmıştır.

Bu boyların ensileri yaygın metod ve kompozisyona uygun şekilde dokunmuş, ev süsü ve “koruyucu”su olarak hizmet görmüştür.

Ensilere salınan “mihrap” motifi İslâm dini ile ilgilidir veya ilgili olmayabilir. Bize göre mihrap nakışının ensilere salınmasının sebebi İslâm dinini yaygınlaştırmak, sahip çıkmak veya halk içinde hürmet göstermek içindir. Böylece bu yenilik, ensi içindeki nakış ilişkisine dahil edilerek İslâm’ın manevi ve ustalık kültürüne giren namazlık ile birlikte ensinin bir devamı olan küçük halı ürünü “Germeç”leri süslemektedir.

“Germeç”, uzatmak ve bezemek anlamlarına gelen Türkçe “Ger-” fiil kökünden gelmektedir. Germeç, ensilerin bir devamı olmalıdır.

Ev kurulduğunda veya eşik seçildiğinde, kapının üstü konulduğunda mutlaka sadaka (hayır) verilirmiş. bu sebeple de dışardan “ensi”, içerden de “kapılık” asılmış. germeç’in boyu 1 x 2.5 m. dir. Aşağısı saçaklı, yukarısı ise yün ile örülüp iki tarafından tutturulmuştur. Kapıya “Germeç” takıldığında griip çıkmak zorlaştığı için, yerden 10–15 cm. yükseklikte tutulmaktadır.

Teke–Salur, Ersarı ve Arabacılara ait tiğrelerde karşılaşılan germeçlerin kompozisyonu daha farklı olup, “π” şekline benziyor. Aşağısı açık veya kapalı nakışlı oluyor. Germeçin merkezinde yerleşen nakışlar dikey olarak “çarkı felek”, “baş”, “kuş”, “sarı kuyruk”, “saynak”, “hayat ağacı”dan ibarettir. Germeç’te ensinin renkleri tekrarlanıyor, sadece Arabacı boyunda kızıl renk yeşile çalmaktadır. Seyrek karşılaşılan nakışlar ise germeçin merkezindeki “Pişme” (pişirme hamur)nin içine salınan trnak desenleri ve “göl” (Türkmen deseni) nakışıdır. Pişmeyi figür şeklinde kullanmak metodu gelenek–görenek ile ilgili unsurlara mahsus bir uygulamadır.

“Kapılık”, kapılara takılan, perdesi kalın, içerden güzel görünmesi ve sıcaklığı koruması için kullanılan bir ev süsüdür. Kapılığın iç görüşü “n” şeklindedir. Alem motifi kullanılmıyor. Güzelliği çok sayıdaki desen kuşaklar ve boncuklar ile sağlanıyor. Kapılığın uzunluğu 1.5 m., eni ise 30–40 cm. dir. Kapılığın aşağıya sarkan bölümü, Teke boyuna göre Sarıklarda daha da geniştir.

Ersarınlarda, Çovdurlarda, Yomutlarda “π” şeklindeki kapılıklar ile çok

karşılaşıyor, ancak ölçülerinde değişiklikler vardır. Kapılık dokunurken yukarıdan aşağıya dokunuyor, asıldığında ise düğümü yukarıya çevriliyor.

“Govus bendi”, Türkmen boylarında develerin süsü olarak kullanılıyor. V. Moşkova kitabında, bunun düğünden sonra genişletildiğini söylemektedir. Ancak teknik sebepler yüzünden genişletilmesi mümkün değildir. Govus bendinin nakışları, kapılık nakışlarıyla denk gelmez, farklıdır. Kapılıklar nazardan (göz) ve dedikodudan (dil) korunmak niyetiyle asılmıştır. Güzel görünmesi için genellikle ak renkte dokunmuş. Ki bu, düğünün bir alameti imiş. “Ak öy”, “ak renk” aklığın–temizliğin bir ifadesidir. Toy–düğün için hazırlanan “asmalık”, “halı”, develer için kalın kumaştan dokunan ve süs olarak kullanılan “Düye dikizliği”, çatı döşeği (ukbaşı düşeği) ak iplikten dokunmuş. Kapılığa salınan nakışların adları “kerpiç”, “burmalı kerpiç”, “balık kulağı”, “ovadan gırs” (güzel kenar) olup, bunlar çok kullanıldığı için “klasik nakış” olarak adlandırılmıştır. Batılı âlimler, Sovyetler devrinde yayınlanan kitaplarda bu nakışa pek de dikkat etmemişlerdir. Kapılıklarda başka nakışlar da görülmektedir. Bunların arasında “kecebe göl”, “şelpe göl”, “ak” ve “kare” nakışlar olan “ak suv”, “Tegbent” gözden ve dilden korunmak için kullanılmıştır.

Yomut kapılıkları arasında ilginçlikler vardır. Bunların içinde içi kuşlu sekizgenler, kuşun başında da “taç” süsü bulunuyor. Kuşun kuyruğu yukarı kalkık ve görüntüsü güzeldir. Desenlerin arasına küçük “ayna goçak” yerleştirilmiştir.

“Kafesteki kuş” motifi konusunda, bunun kadim binyıllıklardan kaldığına dair görüşler vardır. Bu nakışlar insan hafızasında nesilden nesile aktarılmış olmalıdır.

Kapılığa işlenen “çınar gülü”, “ak nakış”, “kerpiç”, “burmalı kerpiç” gibi nakışlar, ev girişini kötü dilden ve gözden korumak amacını taşımaktadır. Genellikle kapıların 2 tarafına “gül açan ağaç” şekli konuluyor. Bazen nakışların adı ile şekil örtüşüyor. Meselâ “ak nakış”, “ağaç motifi” ile birlikte kullanılıyor. XX. nic yy.ın başında (1900–1902) Merv’de olduğu sıralar Mescide çizdiği duvar resminde, S.M. Dulina, “çile ağacı” motifini kullanmıştır. Bu konuda A.S. Morozova şunları söylüyor: Mescidin avlusundaki ağacın dallarından, çocuğu olmayan kadınların geçmeleri için bir giriş yapmıştır.

V.P. Dryakonova, Altay şamanlarının tedavi usûlleri konusunda şu görüşleri ileri sürmüştür: Tabiatın uyandığı sırada şamanlar tedavi danslarını çok güzel bir ağaçlıkta gerçekleştirirler ve şamanlar çubuklardan “n” harfine benzeyen kapı giriş yaparlarmış. Bu girişin 2 kenarına ak kumaş parçaları asarlar, çevresine de taş yığarlarmış. Bu tedavi usûlü hastalıklardan kurtulmaya, gözden ve dilden korunmaya yardım edermiş. Altay şamanları sopalariyle (dayak–deyrek–tayak) “hayat ağacı”na binenlerin seyahat etmelerine yardım ederlermiş.

Y.D. Prokofyeva, eserinde "Türk" teriminin anlamını "Dungir", "Tangir", "Tyur", Sayana-Altay halklarının ise "Tyur" sözüyle ilişkilendirerek "Tayak" (Dayak) olarak açıklamaktadır. Doğru olamaz mı?...

Çoban dayağına (deynek-sopa) duyulan saygıyı Türkmenler de "Öre" (ev direği) sözüyle karşılamakta, şamanların "Tayag"ı da ad olarak kullanılmaktadır. Kapılıktaki ağaç da, şekil de "kutsal inanış" kabul edilmiştir. Meselâ çam, çınar, "Dagdan" ağacı hakkında atalarımızdan kalan bilgece sözler vardır: "Dagdanlı Taymaz/Taysa da Ölmez" Kadim Avesta kitabına göre, ateşperest halklar çam ağacını yakmazlarmış. Çam ağacının bir dalını getirirler ve odunların başına koyarlarmış. En hürmetli, en büyük kişileri çınar ağacına benzetirlermiş. Yunanlı tarihçi Heredot, Korks padişahının Asya'ya geldiğinde çınar ağacını görünce şunları söylediğini yazıyor: Çınar ağacı beni çok etkiledi. Bu ağacın kızıl süsler ile bezenmesi için buyruk veriyorum.

Kapılığın sihirli nakış kompozisyonu çınar gülüne, ağaca, kerpiçe, dağa, Zigguret binasına benzetilerek canlandırılıyor. Bu nakışlarda insan bizzat kendisine himaye ve destek veriyor.

Rivayete göre, Yomut kapılıklarındaki "kafesteki kuş", Allah tarafından "kuş" şekline giren "Perişte" (Melek)dir. Stockholm Tarihi Müzesi'nde (Nu: 17786) 15. nci yy.a ait bir Batı Anadolu halısı vardır ve bu halıda "kafesteki kuş" motifi bulunmaktadır. Bu motif, İstanbul Halı Müzesi'ndeki (No: 2076) 15. nci yy. a ait Batı Anadolu halısında da bulunmaktadır.

Bu halılardaki "kuş"lar henüz soyut görünüştedir ve gerçek şeklini korumaktadır. Kuşlar, Allah ile insan arasındaki ilişkiyi ifade etmektedir. Ve uzun zamandan beri bu şekiller toplumda "dinî tılsım" olarak yaşatılıp gelmiştir. Sonuçta da "general nişanı" haline gelmiştir.

KAYNAKÇA

SEMENOV, A.A., Kovri Russkogo Türkmenistan SPB, TSİZ.

MOSMOVA, V.G., Kovri Narodov Sredney Azii Konste XIX Naçalo XX VV, Taşkent, 1970, SAH: 204, 224-230.

Türkmenistan Milli Müzesi, K-45, K-416, K-26, K-447, K-37, K-150, K-397.

ARHİLOGİYE SSCB, Eneolit, SSCB, 1982, SAH: 68-70 Turetsko-Russkiy, Slovar, Moskova, 1977.

DAVIDOV, N., Hodcamuhammedov, Albom Kovri İ Kavroviye İzdiliya Türkmenistana, Aşgabat, 1983, PİL: 66-67.

MOROZOVA, V.S., Oçerki Po İstorii Mozyaystva İ Kultiri Türkmenistana, Aşgabat, 1973, SAH: 160.

DYAKONOVA, V.P, Predmet İ Leğebni Funktsii Şamanov Tuvi İl Altaya, MATER-YALNAYA KULTURA İL MİFOLOGİYA AN. SSCB, LENİNGRAT, 1981 SAH:145-146.

PROKOFYEVA, YE. D., Şamanskiye Bubni, İstoriko - Etnogrofiçeskiy Atlas, SİBİRİ, LENİNGRAD, 1984, SAH:449.

ORAZOVA, A., Verovaniya, Obiçay, Obryadi Türkmen, Aşgabat, 1992, s.6

BASİLOV, V., İlzbranniki Duhov, Moskva, 1984, s. 76.

